

2. Муніципальне право України. — К., 2001.
3. Смирнова Т. С. Правове регулювання місцевого самоврядування в Україні. — К., 2001.
4. Энциклопедический словарь / Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон. — СПб., 1898. — Т. 49.
5. Дыбковская А., Жарып М., Жарып Я. История Польши с древнейших времён до наших дней / Под ред. А. Сухеи-Грабовской, Э. Цезары Круля. — Варшава, 1995.
6. Статути Великого князівства Литовського: У 3 т. Т. 3, кп. 2 / За ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. — О., 2004.
7. Бардах Ю., Лесподорский Б., Пистрчак М. История государства и права Польши. — М., 1980.
8. Кулаковський П. Капцелярія Руської (Волинської) Метрики. — Острог; Л., 2002.

Анотація

Єфремова П. В. Інститут представництва (в політичному сенсі) в Статутах Великого князівства Литовського 1566–1588 рр. — Стаття.

Ця стаття присвячена висвітленню питань щодо процесу формування інституту представництва у Великому князівстві Литовському та його оформлення у Статутах князівства 1566 та 1588 рр. Особливу увагу в статті приділено боротьбі литовсько-руської шляхти за свої політичні права напередодні створення Речі Посполитої.

Ключові слова: інститут представництва, представництво в парламенті, зарубіжне представництво країни, Статути Великого князівства Литовського.

Summary

Yefremova N. V. Institution of a Mission (in political meaning) in Statuts of the Grand Duchy of Lithuania 1566–1588. — Article.

The author studied problems of the Institution of Mission formation in the Grand Duchy of Lithuania and its implication in the Statutes of the Grand Duchy of Lithuania 1566-1588. Great attention is drawn to the Lithuanian-Russian gentry fight for political rights on the eve of the forming *Rech Pospolyta*.

Keywords: Institution of a Mission, Statutes of the Grand Duchy of Lithuania 1566-1588, political rights on the eve of forming the *Rich Pospolyta*.

УДК 340.15(474.5)-058.22

Г. А. Волошкевич

ПРАВОВЕ ОФОРМЛЕННЯ ШЛЯХЕТСЬКОГО СТАНУ У СТАТУТАХ ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО

Вітчизняна історико-юридична наука не може покаржитися на недостатність уваги до історії українських земель у добу Литовсько-Руської держави (або за офіційною назвою — Великого князівства Литовського). Чимало праць, як дореволюційних, так і сучасних дослідників, присвячено різноманітним аспектам тогочасного державного будівництва: формуванню та розвитку органів влади, еволюції судоустрою та судочинства, уніфікації правової системи тощо. Водночас захоплення історією державно-правових інститутів досить часто призводило до залишення поза увагою питань, пов'язаних з історією розвитку соціальної структури українського суспільства, еволюції правового статусу основних верств населення.

Доба середньовіччя у Литовсько-Руській державі проходила під знаком формування станової організації всередині українського суспільства. Вже

в XV–XVI ст. станова приналежність була не менш важливим критерієм визначення правового статусу людини, аніж віросповідання чи етнічне походження. У запропонованій статті ставиться за мету прослідкувати процес юридичного оформлення одного з найвищих станів литовсько-руської державі — шляхти. Звісно, що в межах однієї статті змалювати складну і тривалу процедуру формування шляхетського стану неможливо. Зважаючи на це, головна увага буде звернута лише на відображення цього процесу у нормах Статутів Великого князівства Литовського (далі — ВКЛ).

Перед тим як перейти до розгляду основного питання, слід, напевно, коротко зупинитись на визначенні та головних ознаках категорії «стан», яку ми будемо використовувати у цій статті.

Візьмемо за основу ряд визначень, що є поширеними у сучасній науковій літературі. Так, спеціальний довідник з історичних понять та термінів поняття «стан» визначає таким чином — «це традиційні, відносно замкнуті соціальні групи доіндустріального суспільства, що різнилися спадковим юридично фіксованим статусом, правами, обов'язками та моральними нормами» [1, 353]. Близьке за змістом визначення запропоноване відомим дослідником феодального суспільства М. Блоком, який, описуючи становлення європейської аристократії, зазначив: «Для того, щоб стати аристократом, потрібно мати соціальні переваги, які будуть закріплені юридично» і «передаватимуться за правом народження» [2, 277].

Таким чином, на наш погляд, в основі визначення станової групи лежать три головні ознаки — соціальна замкнутість, наявність окремих юридично закріплених прав та обов'язків, а також спадковий характер їх набуття. Постає цілком логічне запитання: чи знайшли ці ознаки своє втілення у нормах Статутів [3–5] і чи можемо ми говорити про остаточне оформлення шляхетського стану в цей період.

1. Соціальна замкнутість. Процес набуття шляхтою характеру замкнutoї соціальної групи, доступ до якої для представників інших верств населення був ускладнений не лише через перепони економічного, а й юридичного характеру, розпочався задовго до прийняття Статутів. Уявлення про свою відокремленість від нижчих прошарків у нової еліти країни сформувалися ще у XV ст. Так, у судових скаргах 1440-х рр. про образу честі шляхтича ми зустрічаємо такий вираз: «Він його збезчестив, назвавши селянином, іншими словами, смердом» [6].

З часом ці уявлення отримали нормативне закріплення. Ще у Віленському привілеї 1492 р. було зазначено про неможливість «піднесення плебеїв над благородними». У подальші роки збільшується тиск на вихідців із низів, які потрапили до кола шляхтичів завдяки військовій службі. Так, у 1522 р. було прийнято сеймову ухвалу про вивід з шляхетства («Описанье артыкулу о выводе шляхетства за промовою»), якою було встановлено, що шляхтою вважаються лише нащадки тих, хто був шляхтичем за часів Вітовта, Сигізмунда й Казимира. Довести цей факт було достатньо складно — слід було пред'явити свідків із числа інших шляхтичів або документ, який би засвідчив приналежність до

шляхетського стану [7, 46]. Зрозуміло, що у великої кількості дрібнопомісних шляхтичів, насамперед тих, що проживали у прикордонних регіонах ВКЛ, ані подібних документів, ані подібних свідків не виявилось. Тому в ході проведеної перевірки вони не змогли підтвердити давність свого роду і були позбавлені шляхетського звання.

Однак зазначені заходи не давали гарантії, що у подальшому шляхетське коло знову не поповниться вихідцями з низів. За таких умов необхідним виявлялося встановлення жорстких станових перегородок між шляхтою та непривілейованими групами населення. Цей крок був зроблений в ході прийняття Статутів. По-перше, знайшла своє закріплення стара норма про зверхність, привілейований статус шляхти у порівнянні з іншими верствами населення — «простих людей над шляхтою не підвищувати, на посади їх призначати і вряків наших простим людям давати не маємо» (арт. 15 розд. III Статуту 1566 р.). По-друге, надзвичайно ускладнювалась можливість отримання шляхетського звання вихідцями з низів. Останні могли увійти до шляхетського кола лише внаслідок спеціального князівського пожалування, наданого у зв'язку з вчиненням «значного ратного подвигу» (арт. 21 розд. III Статуту 1566 р.; арт. 26 розд. III Статуту 1588 р.). Зрозуміло, що на практиці подібні пожалування не набули особливого поширення, тож немає жодних підстав говорити про розмитість чи відсутність станових перегородок між аристократією та іншими верстами населення.

Прагнення до відокремлення від інших верств населення в середовищі литовської аристократії було настільки сильним, що зумовило навіть заборону тих форм соціальної поведінки чи господарської діяльності, які могли поставити шляхтича на один рівень з міщанином чи селянином. Зокрема, зайняття представниками панівного прошарку торгівлею чи ремеслами ставало за Статутом підставою для втрати шляхетського звання (арт. 20 розд. III Статуту 1566 р.).

2. Система шляхетських прав, привілеїв та обов'язків. Вже в Статуті 1529 року питанню визначення правового статусу шляхти та юридичного закріплення її привілеїв було присвячено окремий розділ, що носив промовисту назву «О вольностях шляхти». Аналіз норм, які були вміщені у ньому, а також закріплених у інших частинах Статуту, дозволяє зробити висновок про становлення системи особистих та майнових прав і привілеїв, наявність яких гарантували шляхтичу зайняття верхніх щаблів у становій ієрархії литовського суспільства. Серед найбільших здобутків литовської аристократії цього періоду слід відзначити такі, як:

– закріплення гарантій особистої недоторканності шляхтича та його майна: неможливість заочного обвинувачення та позасудового розгляду справи (арт. 1 розд. I Статуту 1529 р.), відсутність колективної відповідальності для представників шляхетських родин (арт. 4 розд. I Статуту 1529 р.), заборона безпідставної конфіскації маєтків шляхти (арт. 5 розд. III Статуту 1529 р.) тощо;

– розширення майнових права представників шляхетського прошарку: надання їм права вільно володіти і розпоряджатись частиною своїх маєтностей (арт. 15–16 розд. I Статуту 1529 р.), збереження права на володіння маєтностями

ми за членами сім'ї шляхтича (арт. 9 розд. III Статуту 1529 р.; арт. 6 розд. IV Статуту 1529 р.);

– встановлення більш суворих кримінальних покарань за посягання на життя (арт. 14 розд. III Статуту 1529 р.), честь та гідність (арт. 12 розд. III Статуту 1529 р.), а також майно шляхтича (арт. 13 розд. II Статуту 1529 р.).

У подальшому ці права були підтверджені та розширені у Другому (1566) та Третньому (1588) Статутах. Зокрема:

- за шляхтою було визнано право власності на усі типи маєтностей, якими вона володіла, а також скасовано старі обмеження щодо розпорядження означеними маєтностями [детальніше див.: 8, 132–135];

- юридично закріплені права шляхтича щодо селян, які проживали на території їхніх маєтностей. Зокрема, шляхта отримала право розпоряджатися не лише майном, що належало селянинові, чи його працею. Їй також надавалася можливість контролювати й саму особу селянина через встановлення над ним адміністративно-судової влади їх господаря. «Будет вольно тепер всякому пану, — наголошувалося у Статуті 1588 року, — подданого свого карать». Натомість селяни позбавлялися права розпоряджатися своїм майном і звертатись за захистом до інших судів. У випадку втечі селянина від господаря його могли розшукувати та повертати протягом 20 років;

- шляхта отримала право безмитно вивозити та продавати продукцію, вироблену у власних господарствах.

Статутами була оформлена і система політичних прав та привілеїв представників шляхетського стану. Насамперед, керівна роль шляхти у політичному житті країни проявилась в обмеженні повноважень князя на користь представницьких органів литовської аристократії. Так, у I Статуті закріплюється інститут «панів-радних» (великих феодалів), з якими князь був зобов'язаний погоджувати свої рішення. У II та III Статутах дедалі більше виявляється залежність князя від вального сейму — вищого станово-представницького органу шляхти. Зокрема, відповідно до артикулів II Статуту, вальний сейм отримував виключні права на розгляд питань, пов'язаних з обранням великого князя, виконанням військової повинності (арт. 2 розд. II Статуту 1566 р.), встановленням податків, ратифікацією воєнних союзів і державних уній, веденням законодавчої роботи (арт. 12 розд. III Статуту 1566 р.), тощо.

На місцях утворювалися повітові шляхетські сеймики, яким належало право вирішення різноманітних у межах повіту справ, які раніше знаходилися у віданні князівських чиновників. Крім того, саме через повітові сеймики здійснювалося формування загальнодержавного сейму (арт. 5 розд. III Статуту 1566 р.), що фактично призводило до монополізації шляхтою політичної влади у литовсько-руській державі.

Типовою для середньовічного суспільства була практика надання представникам вищих прошарків судового імунітету, внаслідок чого останні вилучалися з-під юрисдикції нижчих судів і їм надавалося право на судочинство в окремих або вищих судах. Подібна практика склалася і у ВКЛ, про що свідчить існування т. зв. «несудимих грамот». Цими грамотами з-під юрисдикції вели-

князівських намісників вилучалися ті чи інші особи або групи осіб, яких судити міг тільки господар — великий князь [9, 186]. Однак, як і у випадку з іншими привілеями XV–XVI ст., більшість подібних грамот носила або індивідуальний характер, або стосувалася окремої області ВКЛ і не охоплювала усєї шляхетської корпорації. Тож, одним із провідних завдань шляхти при укладанні Статутів ВКЛ стало юридичне оформлення цього привілею.

Вже Статут 1529 року передбачав виключення з розгляду місцевих судів окремих видів справ, учасниками яких виступали представники литовської аристократії. Зокрема, з-під юрисдикції воєвод та старост виводилися справи великих землевласників, які «не судяться у поветах», а підлягають суду великого князя з Пани-Радою під час сеймових сесій (арт. 4–6 розд. VI Статуту 1529 р.).

Крім того, на місцях судова влада передавалася не лише королівським чиновникам (воєводам, старостам, державцям), а й представникам шляхти — двом землянам, які мали право здійснювати судочинство за відсутності основних суддів (арт. 3 розд. VI Статуту 1529 р.).

Остаточне оформлення судового імунітету шляхти відбулося внаслідок судової реформи 1564–1566 рр., яка вилучила місцевий суд з-під влади воєвод і старост і передала його в руки суддів земського, гродського і підкоморського суду, які обиралися шляхтою повіту. Завершення цієї реформи було здійснено Статутом 1566 р., який чітко визначив компетенцію нових судів, процедуру їх формування і форму судового процесу [10, 132–135].

Закріплюючи права та привілеї представників місцевого дворянства, Статути одночасно визначили і коло їх обов'язків у державі — шляхтич зобов'язаний був за власний кошт нести військову службу на користь держави та споряджати на війну належну кількість людей. За порушення цього обов'язку Статути передбачали суворе покарання — від втрати маєтку до смертної кари.

3. Спадковий характер набуття прав та обов'язків. Статути ВКЛ остаточно закріпили і принцип спадкової передачі шляхетського звання, який сформувався у попередні періоди. Однак якщо до початку XVI ст. одночасно зберігалися і альтернативні шляхи набуття шляхетського статусу — через військову службу, князівське пожалування і т.ін., то у зазначений період ситуація кардинально змінюється. Сеймова ухвала про вивід з шляхетства та обмеження щодо надання дворянських звань шляхом князівського пожалування обумовили цілковите домінування спадкового принципу переходу шляхетського звання. Це чітко простежується у низці артикулів Статутів. Так, у арт. 11 розд. III Статуту 1529 р. та арт. 16 розд. III Статуту 1566 р. визначалося, що підставою для збереження за особою шляхетського звання є його походження від батьків-шляхтичів. При цьому, в разі відсутності точних відомостей про батьків, свідки повинні були засвідчити факт приналежності особи до «роду шляхтичів».

Домінування спадкового принципу при передачі шляхетського звання зумовило і детальне регулювання нормами Статутів ряду питань, пов'язаних із визначенням походження новонародженого, насамперед, у випадках, коли шлюб укладався між представниками двох різних соціальних груп. Хоча, як показують сучасні дослідження, подібні шлюби у литовському суспільстві й не віта-

лися [11, 164–165], внесення до Статутів норм, які визначали правовий статус подружжя, що походило з різних станів, а також їх дітей, свідчить, що порушення принципу соціальної ендогамії було поширеним явищем. Характерно, що, згідно з литовським законодавством, діти від нерівних шлюбів мали право на набуття шляхетського звання за умови, якщо шляхтичем був чоловік. При цьому навіть якщо їх мати у подальшому виходила за простолюдина і втрачала тим самим право на належність до аристократичного прошарку, це жодним чином не обмежувало у праві приналежності до шляхетського стану її дітей. Як зазначено з цього приводу у II Статуті — «а дітям тим, яких з першим мужем своїм шляхтичем набула, те [одруження з простолюдином. — Г. В.] шкодити не буде» (арт. 16 розд. III Статуту 1566 р.). Зовсім іншу картину ми спостерігаємо при одруженні шляхтянки з простолюдином. В таких випадках не лише сама жінка вилучалася з шляхетської корпорації, але й права на вступ до неї позбавлялися її діти (арт. 11 розд. V Статуту 1566 р.). Тобто спадкування шляхетських звань відбувалося виключно по чоловічій лінії, що було загалом традиційним явищем у середньовічному суспільстві, де формування дворянського прошарку відбувалося саме на базі лицарської, військової служби чоловіків. Крім того, усунення від шляхетських звань дітей простолюдинів обумовлювалося і цілком раціональними причинами — маєтки, які становили матеріальну базу для несення військової служби, не переходили до тих шляхтянок, що укладали шлюб з простолюдинами, а отже і діти від цього шлюбу не мали б реальної змоги виконувати військовий обов'язок, покладений на шляхту.

Таким чином, проведений аналіз законодавства ВКЛ дозволяє з впевненістю стверджувати, що всі три компоненти, які свідчать про формування окремого шляхетського стану: соціальна замкнутість, особлива система прав та привілеїв, спадковий характер їх передачі — знайшли своє відображення у нормах Статутів ВКЛ. Це, в свою чергу, дозволяє зробити висновок, що Статуту юридично оформили появу у литовському суспільстві окремого привілейованого стану — шляхти.

Література

1. Історична наука : термінол. і понятійн. довід. — К. : Вища шк., 2002. — 430 с.
2. Блок М. Феодальное общество / М. Блок. — М. : Изд-во им. Сабашниковых, 2003. — 504 с.
3. Статуты Великого князівства Литовського. У 3 т. Т. I. Статут Великого князівства Литовського 1529 року / за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Пацькова. — О., 2002.
4. Статуты Великого князівства Литовського. У 3 т. Т. II. Статут Великого князівства Литовського 1566 року / за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Пацькова. — О., 2003.
5. Статуты Великого князівства Литовського. У 3 т. Т. III. Статут Великого князівства Литовського 1588 року / за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Пацькова. — О., 2004.
6. Яковенко Н. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст. / Н. Яковенко. — К. : Критика, 2002. — 416 с. — [Електронний ресурс] // <http://litopys.org.ua/>
7. Яковенко П. Українська шляхта з кінця XVI до середини XVII ст. Волинь і Центральна Україна / П. Яковенко. — К. : Критика, 2008. — 472 с.
8. Блашуда А. Правові основи шляхетського землевладіння за II Литовським статутом 1566 р. // Україна в Центрально-Східній Європі з пайдавішних часів до кінця XVIII ст. — 2003. — Вип. 3. — С. 129–138.

9. Ващук Д. Вплив обласних привілеїв Київщини та Волині на формування I Литовського статуту // Україна в Центрально-Східній Європі в найдавніших часів до кінця XVIII ст. — 2004. — Вип. 4. — С. 177–194.
10. Музиченко П. Суд і судочинство на українських землях XIV–XVI ст. / Н. Долматова, С. Ковальова, П. Музиченко [та ін.]. — О., 2000.
11. Воропчук І. Подружжі зради, як наслідок практики укладання шлюбів в Україні в XVI–XVII ст. // Соціум. — 2006. — № 6. — С. 161–201.

Анотація

Волошкевич Г. А. Правове оформлення шляхетського стану у Статутах Великого князівства Литовського. — Стаття.

У статті розглядається процес становлення шляхетського стану у Великому князівстві Литовському. Характеризуються компоненти, які свідчать про формування окремого шляхетського стану: соціальна замкнутість, особлива система прав та привілеїв, спадковий характер їх передачі. Вказані компоненти підтверджуються відповідними артикулами Статутів Великого князівства Литовського.

Ключові слова: шляхта, шляхетський стан, шляхетські привілеї, Велике князівство Литовське, Статuti Великого князівства Литовського.

Summary

Voloshkevich G. A. Legal registration of the noble consisting of Statuts of Grand Duchy of Lithuania. — Article.

In the article, becoming noble consisting is examined of Grand Duchy of Lithuania. Components which testify to forming of the separate noble state are characterized: social reserve, special system of rights and privileges, inherited character of their transmission. The indicated components are confirmed the proper articles of Statuts of Grand Duchy of Lithuania.

Keywords: gentry, noble state, noble privileges, Grand Duchy of Lithuania, Statuts of Grand Duchy of Lithuania.

УДК 340.15(474.5).001.71-058.222

С. Г. Ковальова

СТАТУТИ ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО ЯК ЕТАП ЕВОЛЮЦІЇ ЗАКОНОДАВЧИХ ПОВНОВАЖЕНЬ ГОСПОДАРЯ

Відтворення об'єктивної картини розвитку вітчизняної державності та права стало одним із першочергових завдань сучасної української історико-правової науки. У зв'язку з цим важливим є звернення до тих періодів нашої історії, коли державність мала латентний характер. Одним із таких періодів є так звана литовська доба, часи, коли більшість українських земель перебували у складі Великого князівства Литовського. Вивчення державних і правових інститутів тієї доби розпочалося ще у XIX ст. і найвагоміші здобутки у цій царині пов'язані з іменами представників школи західноруського права. У XX ст. дослідження литовсько-руського права велися вченими, що працювали у складі Комісії ВУАН, а також за кордоном — в Українському Вільному Університеті у Мюнхені і Празі. Радянська історико-правова наука неодноразово зверталася до вивчення державних і правових інститутів Великого князівства Литов-